

Мовне законодавство і мовна політика в Україні (у контексті формування громадянського суспільства)

О. В. Чуєшкова

Українська інженерно-педагогічна академія
Corresponding author. E-mail: chueshkova@ukr.net

Paper received 22.10.20; Accepted for publication 15.11.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-240VIII71-01>

Анотація. У статті розглянуто особливості мовної політики в Україні кінця XX – початку XXI століття. Проаналізовано мовне законодавство, акцентовано вагому роль громадськості в його розвитку. Наголошено на інтегральній функції української мови, підкреслено необхідність її існування як єдиної державної у зв'язку з численними спробами надати російській мові статус офіційної (другої державної). Висловлено припущення про подальшу залежність української мовної політики від громадської думки й активності недержавних організацій.

Ключові слова: громадська думка, громадянське суспільство, державна мова, мовна політика, мовне законодавство.

Вступ. У мовознавстві загальноновизнаним є положення щодо безпосереднього зв'язку мови з усіма сферами діяльності людини, адже основна функція мови – бути засобом спілкування, збереження й передачі знань, взаємного розуміння. Також мова виконує ідентифікаційну, експресивну, гносеологічну, мислетворчу, естетичну та багато інших функцій. Проте в статті зосередимось на інтегральній функції мови, яка шляхом консолідації людей творить єдине суспільство, здатне до саморозвитку.

Огляд публікацій. Мова як суспільне явище була предметом розгляду багатьох науковців, зокрема Б. Ажнюка, Л. Масенко, О. Тараненка, І. Ющука та інших.

Мета статті – проаналізувати українське мовне законодавство й особливості мовної політики кінця XX – початку XXI століття в контексті формування громадянського суспільства.

Матеріалами дослідження стали численні законодавчі акти про мову окресленого періоду. У роботі використано такі **методи:** описово-аналітичний, систематизації, синхронного аналізу.

Результати й обговорення. Загальновідомо, що мовні процеси в усіх країнах регулюються через мовну політику. Останню розуміємо як «сукупність ідеологічних принципів і державних заходів, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні та розвиток мовної системи в певному напрямі» [13, с. 231].

На нашу думку, мовне законодавство й мовна політика в Україні останні тридцять років значною мірою залежать від громадської думки й активності недержавних організацій. Виходимо з того, що основою громадянського суспільства є розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів. Важливим для нашої роботи також є розуміння громадянського суспільства як рівня громадянської свідомості суспільства, активність громадян у створенні громадських організацій [12].

Розгляньмо основні етапи функціонування української мови як державної, а також участь у цих процесах громадських активістів.

Державну мову тлумачимо як «закріплену тра-

дицією або законодавством мову, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах й організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку й інформатики» [13, с. 77].

Першим документом окресленого періоду, прийнятим унаслідок тиску громадськості 28 жовтня 1989 року Верховною Радою тоді ще УРСР, став Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», у якому було зазначено: «Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя» [7, с. 4]. Цей закон набрав чинності 01 січня 1990 року. Також була складена й затверджена Державна програма розвитку української та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року. У ній передбачено утворення української мови як державної поетапно в різних регіонах країни. Але суттєвих змін стосовно статусу української мови не відбулося. Майже одразу після ухвалення цих документів деякі партії (як правило, перед черговими президентськими або парламентськими виборами) почали вимагати введення в країні російської мови як офіційної, або другої державної (термін «офіційна мова» в міжнародній практиці є синонімом терміна «державна мова»), наводячи як приклад країни, де є дві та більше державні мови, зокрема Бельгію, Канаду й Швейцарію. Безпідставність таких «аргументів», на нашу думку, є очевидною й не потребує коментарів.

У гострій політичній боротьбі, що точилася навколо тексту нової Конституції України, питання про державність української мови було одним із центральних. Перемогли патріотичні сили. У Конституції, прийнятій 28 червня 1996 року, у статті 10 записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [9].

14 грудня 1999 року Конституційний Суд України на пленарному засіданні розглянув справу щодо офіційного тлумачення окремих положень статті 10 Конституції України, установивши таке: «... положення Конституції

України зобов'язують застосовувати державну – українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, у роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України» [11].

02 жовтня 2003 року Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки. Метою Програми було розроблення Концепції державної мовної політики, яка, утім, так і не була впроваджена.

Наступним етапом стало ухвалення 3 липня 2012 року Закону «Про засади державної мовної політики» [6] або, як його неофіційно називали, «мовного закону Колесніченка-Ківалова» (за прізвищами авторів), який скасовував дію Закону 1989 року. Законом 2012 року передбачено, що в 13 регіонах України російська мова отримує статус регіональної, який практично прирівнює її до державної. Закон дозволяв використовувати в офіційному діловодстві не українську мову, а ту, якою в конкретному регіоні розмовляє не менш як 10% жителів. Йшлося про 18 мов. Де-юре закон дозволяв розширити повноваження мов національних громад, а де-факто насамперед запуслав механізм юридично оформленої українсько-російської двомовності в Україні. Таким чином, цей закон порушував Конституцію України та по своїй суті підривав конституційний лад. Унаслідок масових протестів громадськості 23 лютого 2014 року на хвилі Революції гідності Верховна Рада, зібравши екстрене засідання, скасувала закон Колесніченка-Ківалова. Однак тодішній виконавчач обов'язків Президента України і Голова Верховної Ради О. Турчинов відмовився схвалити скасування цього закону, не зробив цього й обраний пізніше на посаду Президента України П. Порошенко. Російська Федерація використала цю ситуацію як привід для анексії Криму, підтримки місцевих сепаратистів на Сході та Півдні країни та окупації частини Донбасу. Військову агресію Росія прикрила гаслами про захист російськомовних українців.

Грунтовний огляд подальших подій й участі в них громадськості міститься в розвідці Т. Марусика [10]. Наведемо окремі тези. Перше пікетування Конституційного Суду України відбулося 17 червня 2015 року. Громадські активісти вимагали призначити день розгляду звернення щодо неконституційності Закону «Про засади державної мовної політики». 1 липня 2015 р. громадські організації провели Міжнародний форум на підтримку української мови «Нас об'єднує мова». Ініціативою громадськості стало створення восени 2015 р. Координаційної ради з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя при Міністерстві культури України. У межах Координаційної ради почала працювати робоча група під головуванням професора В. Василенка, основним завданням якої стала підготовка законопроекту про державну мову для винесення на розгляд Верховної Ради України.

До спільних здобутків громадськості й держави

варто віднести ухвалений у 2016 році Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах теле-радіоорганізацій», який встановив квоти на радіо і телебаченні: з 8 листопада 2017 р. квоти на українськомовні пісні на радіо зросли з 25 % до 30 %, а ще через рік – до 35 %.

Скасування Закону України «Про засади державної мовної політики» 28 лютого 2018 року також відбулося за активної участі громадськості, хоча сам процес тривав чотири роки. Так, було підраховано, що за президента В. Януковича закон існував 561 день, а «в Україні, яка вигнала В. Януковича, він залишався чинним іще 1467 днів» [цит. за 10, с.186].

14 квітня 2019 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», проєкт якого був розроблений завдяки спільним зусиллям громадських активістів і науковців. 25 квітня Закон підписав Президент П. Порошенко, 16 липня документ набув чинності. Згідно з першою статтею Закону єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова. Статус української мови як єдиної державної передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. Відповідно до другої статті, яка регламентує сферу дії Закону, цей Закон регулює функціонування і застосування української мови як державної у сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України. Дія цього Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів [5].

Услід за Б. Ажнюком наголошуємо на тому, що системність мовної політики визначається насамперед мовним законодавством і діяльністю органів державної влади щодо його впровадження. Так, в Україні було створено посаду уповноваженого із захисту державної мови, який має здійснювати державний контроль за застосуванням державної мови органами державної влади й місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, їхніми посадовими та службовими особами, а також громадськими об'єднаннями, політичними партіями та іншими юридичними особами [1, с. 43].

27 листопада 2019 року Кабінет Міністрів України призначив на посаду уповноваженого із захисту державної мови Т. Монахову. Проте вже 24 квітня 2020 вона подала у відставку через відсутність політичної волі в багатьох питаннях, пов'язаних з її діяльністю. 8 липня 2020 року Кабмін призначив нового мовного омбудсмена – українського політика та науковця Тараса Кременя. А 7 липня 2020 року Конституційний Суд України розпочав розглядати подання 51 народного депутата про відповідність Конституції Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Автори клопотання стверджують, що цей закон дискримінаційний стосовно «російськомовних громадян» та деяких мовних меншин і корінних народів. З експертною оцінкою на засіданні Великої палати Конституційного Суду виступив директор Інституту мовознавства

ім. О. О. Потебні НАН України Б. Ажнюк, який у своєму виступі наголосив на тому, що в Законі йдеться саме про державну мову, а не про мови нацменшин. У тому, що подання народних депутатів не має жодних перспектив, переконаний і Т. Кремень. «Наша позиція, і вона надана до Конституційного Суду, чітка і однозначна: ми вважаємо, що жодних підстав для того, щоб визнати ці документи неконституційними, немає. Це чистої води політичне звернення, яке не має абсолютно нічого спільного із тим, що прописано в Конституції», – наголошує уповноважений із захисту державної мови [4].

Повністю підтримуємо думку мовного омбудсмена про те, що ухвалений мовний закон є збалансованим, відповідає духу Конституції та відображає реальні настрої суспільства. За різними соціологічними опитуваннями, рівень усвідомлення громадянами України необхідності захисту і розвитку української мови як державної становить понад 90%.

Слушно також вважаємо позицію народного депутата М. Княжицького, який переконаний в тому, що «...без якісного закону, без якісного об'єднання українців, які поважають себе, свою мову і свою культуру, ми ніколи не побудуємо сильну державу. Українська мова об'єднує, а не роз'єднує. Наш закон об'єднав усе суспільство. Тому будь-які соціологічні дослідження скажуть вам, що більшість українців закон підтримує. Навіть якщо ці українці не дуже добре знають українську мову. Саме для таких закон передбачає програму з підтримки української мови, курси навчання, усі ті заохочення вивчення мови, які зараз не виконує уряд Володимира Зеленського, не лише цей, а й минулий» [8].

На 16.07.2020 у Верховній Раді було заплановано розгляд законопроекту народного депутата від партії «Слуга народу» М. Бужанського № 2362, за яким закон про мову щодо освіти частково скасовується. Цей законопроект було зареєстровано ще в жовтні 2019. Він передбачає таке: скасування переходу учнів 5-11 класів російськомовних шкіл на українську мову навчання з 1 вересня 2020; дозвіл викладати «декілька навчальних предметів» російською мовою в усіх українських школах. Але його так і не включили до порядку денного, зокрема й завдяки мітингу на підтримку української мови, який відбувся в цей же день під стінами Верховної Ради України. Громадяни, які зібрались під парламентом, закликали монобільшість і Голову Верховної Ради Д. Разумкова зняти русифікаторський законопроект № 2362 з розгляду і ніколи більше до нього не повертатися, а народних депутатів – виступати й голосувати проти цього проекту. На думку громадських активістів, кожен, хто проголосує за цей проект, стане прямим колаборантом й учасником російської гібридної війни проти України. Таким чином, за активного сприяння громадськості з 1 вересня 2020 року, відповідно до Закону «Про освіту», Закону «Про загальну середню освіту», усі російськомовні школи перейшли на державну мову навчання, що є вкрай важливим передусім для Півдня і Сходу України.

16 вересня у Верховній Раді відбувся розгляд Проекту Закону про внесення змін до Закону України

«Про вищу освіту» щодо врегулювання освітньої діяльності у сфері вищої освіти для іноземних громадян та осіб без громадянства, ініціаторами якого виступили 13 депутатів Верховної Ради. Законопроект № 3717 містив зміни, суть яких полягала в тому, що навчання іноземних студентів може здійснюватися іноземною, передусім російською, мовою. Наприкінці 2019 року, коли Верховна Рада ухвалювала нову редакцію закону «Про вищу освіту», через протести науковців, громадськості й частини депутатів цю норму вилучили. Тоді було прийнято оптимальне рішення: мовою освітнього процесу є українська мова. Виші мають право викладати одну або кілька дисциплін мовами ЄС. Виш може запровадити викладання більшості чи всіх дисциплін англійською за умови, що всі здобувачі освіти, які вивчають відповідні дисципліни, володіють англійською мовою. Таким чином, виші можуть навчати іноземних студентів українською, англійською, а в разі потреби й іншими мовами ЄС.

Законопроект № 3717 зазнав нищівної критики, зокрема й з боку представників громадської спільноти «Мова об'єднує», які закликали Верховну Раду не провокувати протистояння в суспільстві, відмовитися від спроб реваншу в питанні мови освіти і зняти з розгляду русифікаторський законопроект. Їхні думки було частково почуто: законопроект відправили на доопрацювання (детальніше див. [2]). Також на фейсбук-сторінці громадської спільноти «Мова об'єднує» розміщено план дій з виконання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на 2020-2021 роки, прийнятий на форумі 21 лютого 2020 року. До реалізації та вдосконалення цього плану запрошуються всі небайдужі громадяни та представники органів влади, самоврядування, установ та організацій [3].

Наголошуємо на тому, що, за спостереженнями дослідників [1, с. 46], в Україні зростає кількість недержавних організацій, що присвятили свою діяльність захисту української мови. Це громадські організації «Не будь байдужим», «Простір свободи», «Незалежні», «Український світ», «И так поймут!», «Рух захисту української мови», «За українськомовний Київ», інтернет-видання «Портал мовної політики», громадський проект «Переходь на українську», онлайн-платформа для вивчення української мови «Є-мова», освітній проект «Мова – ДНК нації», громадський рух «Відсіч», громадський рух «За мову» та багато інших. І вплив цих організацій на мовну політику стає дедалі відчутнішим.

Висновки. Отже, переконані в тому, що лише задекларованості державного статусу української мови для повноцінного та незворотного утвердження її в усіх сферах суспільного життя недостатньо. Потрібні реальні механізми реалізації ухвалених документів і встановлення юридичної відповідальності за їх порушення. Також, як засвідчило проведене дослідження, надзвичайно важливою є роль громадянського суспільства, вплив якого на мовне законодавство в Україні є безпрецедентним. Прогнозуємо, що й майбутнє мовної політики в нашій країні значною мірою залежатиме від громадської думки й активності недержавних організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Критерії оцінювання мовної політики. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ*: збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 25 – 49.
2. Допис зі сторінки інтернет-ресурсу «Мова об'єднує» у мережі Facebook. URL: <https://www.facebook.com/zakonpromovu5670/posts/881864408888459> (дата звернення: 01.10.2020).
3. Допис зі сторінки інтернет-ресурсу «Мова об'єднує» у мережі Facebook. URL: <https://www.facebook.com/zakonpromovu5670/posts/753139245094310> (дата звернення: 07.10.2020).
4. Допис зі сторінки Уповноваженого із захисту державної мови в мережі Facebook. URL: <https://www.facebook.com/govvamova/posts/221764612952908> (дата звернення: 05.10.2020).
5. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 01.10.2020).
6. Закон «Про засади державної мовної політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення: 01.10.2020).
7. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР. Київ: Україна, 1991. 16 с.
8. Княжицький М. Хочуть скасувати закон про мову: українська знову під загрозою. Інтернет-видання Espresso.TV. URL: <https://espresso.tv/article/2020/07/05/knyazhyskyu> (дата звернення 16.07.2020).
9. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.09.2020).
10. Марусик Т. Здобутки і втрати мовної політики в умовах прямої воєнної агресії та гібридної війни. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ*: збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С.175 – 188.
11. Рішення Конституційного суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text> (дата звернення: 20.07.2020).
12. Рябчук М.Ю. Громадянське суспільство. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31976 (дата звернення: 15.07.2020).
13. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І.В. Муромцева. Київ: Вид-во «Майстер-клас», 2011. 400 с.

REFERENCES

1. Azhniuk B. Kryterii otsiniuvannya movnoi polityky. *Movne zakonodavstvo i movna polityka: Ukraina, Yevropa, svit: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2019. S. 25 – 49.
2. Dopyz zi storinky internet-resursu «Mova obiednuie» u merezhi Facebook. URL: <https://www.facebook.com/zakonpromovu5670/posts/881864408888459> (data zvernennia: 01.10.2020).
3. Dopyz zi storinky internet-resursu «Mova obiednuie» u merezhi Facebook. URL: <https://www.facebook.com/zakonpromovu5670/posts/753139245094310> (data zvernennia: 07.10.2020).
4. Dopyz zi storinky Uповnovazhenoho iz zakhystu derzhavnoi movy v merezhi Facebook. URL: <https://www.facebook.com/govvamova/posts/221764612952908> (data zvernennia: 05.10.2020).
5. Zakon «Pro zabezpechennia funksionuvannya ukrainstoi movy yak derzhavnoi» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (data zvernennia: 01.10.2020).
6. Zakon «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (data zvernennia: 01.10.2020).
7. Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky pro movy v Ukrainkii RSR. Kyiv: Ukraina, 1991. 16 s.
8. Kniazytskyi M. Khochut skasuvaty zakon pro movu: ukrainska znovu pid zahrozoiu. Internet-vydannia Espresso.TV. URL: <https://espresso.tv/article/2020/07/05/knyazhyskyu> (data zvernennia 16.07.2020).
9. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 11.09.2020).
10. Marusyk T. Zdobutky i vtraty movnoi polityky v umovakh priamoi voiennoi ahresii ta hibrydnoi viiny. *Movne zakonodavstvo i movna polityka: Ukraina, Yevropa, svit: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2019. S.175 – 188.
11. Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text> (data zvernennia: 20.07.2020).
12. Riabchuk M.Iu. Hromadianske suspilstvo. *Entsyklopediia sучasnoi Ukrainy*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31976 (data zvernennia: 15.07.2020).
13. Ukrainska mova. Entsyklopediia / za red. I.V. Muromtseva. Kyiv: Vyd-vo «Maister-klas», 2011. 400 s.

Language legislation and language policy in Ukraine (within the context of the civil society formation)

O. V. Chuyeshkova

Abstract. The article considers the language policy peculiarities in Ukraine at the end of the XX, beginning of the XXI century. The language legislation is analyzed, the important role of the public in its development is emphasized. The integral function of the Ukrainian language is underlined, the necessity of its existence as a single state language in connection with numerous attempts to provide the Russian language with the status of the official (second state) language is emphasized. Assumptions on the Ukrainian language policy further dependence upon public opinion and the activity of non-governmental organizations are made.

Keywords: public opinion, civil society, state language, language policy, language legislation.